

Tämä kirjoitus on muokattu FM Kauko I. Rumpusen otsikolla ”Armeijan propagandaa kotirintamalle — suursaaren valtaus 1942” pitämästä esitelmästä Maasotakoulussa Lappeenrannassa 1. syyskuuta 2012 Suomen Sotahistoriallisen Seuran ”Sotiemme elokuvadokumentit” –yleisöseminaarissa. Esitelmä liittyy puolustusvoimain [jatkosodan] katsaukseen n:o 39 ”Suursaari meidän”

Elokuva historiakäytössä

Nykyään esillä on kasvavassa määrin liikkuvaa kuvaa. Näinä päivinä *rubriikkia*, sanomalehdin punaista suurotsikkoa tehokkaampi mielenkiinnon herättäjä — erilaisten nukkeanimaatioiden ja ”vääräväriprovokaatioiden” tai muiden taiteellisten ”kodinkone-tulkintojen” ohella — näyttää olevan suttuinen nettivideo. Sellainen käynnistää lähes automaattisesti viranomaisutkimukset, koska ”*elävä kuva ei valehtele*” ja ”*on hyvä, että selvitetään perin pohjin ilmitullut näytöt*”. Tällaisia ilmaisia käytetään yleisesti siitä huolimatta, että elävää kuvaa ja sen viestiä on verraten helppo manipuloida ja juuri sillä tavalla tarkoitushakuisesti elokuvatuotteita on jo vuosisadan ajan yleisesti käytetty. Tästä on hyvä esimerkki myös Suursaari-katsaus huhtikuulta 1942.

Elokuvaa tai sen sukulaistuotteita ei tarvitse historiakäytössä lähestyä selitysmallien tai oppirakennelmien avulla. Tulkinnat voidaan tehdä aistien ja yleisen elämänkokemuksen varassa. Pohditaan, mistä lopultakin oikein on kysymys, vai onko mistään, tahi maksaako vaivaa panna koko asiaa edes merkille? Siihen ei tarvita erillistä metodioppia. Riittää, että lähdekäyttäjät tuntee mahdollisimman perusteellisesti — tapausten ja niiden taustojen ohella — ajan ympäristön sekä henkilöt ja reagoi niihin tietenkin mahdollisimman varovasti, kaiken aikaa rationaalisia varauksia ja hyviä kysymyksiä tehden.

Aineistoa tulkitaan ristiriitaisuuksia vältellen ja virheistä oppien. Pohjimmiltaan elokuva on omavarainen kokonaisuus, inhimillisperäinen hahmottuma, melkein olento, jota lähestytään niin kuin muodollista olentoa, eräänlaista juridisen henkilön käsitteellistä serkkupoikaa.

Niin on tehty Suursaari-katsauksenkin kanssa. Varovaisen kriittisellä lähestymistavalla katsauksen aihepiiristä on eroteltavissa paljon käyttökelpoista menneisyyskuvan täydentämiseksi. Vaikka katsauksen heikkotasoinen mustavalkokuva kertoo sellaisenaan perin vähän, sen konteksti osoittaa suoraan moneen eri sota-ajan herkkään kysymykseen. Vaatimattoman katsauksen taustalta kohtaa: *ulkopolitiikkaa, suurstrategiaa, Suomen sotapolitiikkaa, sotilaallisia ulkomaansuhteita, sisäpolitiikkaa, toimivaltasuhteita jne.* — valtakunnan erilaisia elinkysymyksiä vaihtelevista näkökulmista. Kaikki ei mahdu mukaan. Tässä kosketellaan joitain niistä.

Tilanne talvella 1942

Jatkosodan hyökkäysvaihe päättyi vuoden 1941 lopulla Saksan sotavoiman juuttuessa Venäjän kinoksiin. Alkutilalla 1942 ei Suomessa vielä puhuttu asemasodasta, mutta sen merkeissä elettiin. Tappiot olivat yhtä kaikki tuntuvia. Helmikuussa kaatuneita kertyi yli kahdeksansataa (>800). Sotasairaaloissa oli hoidettavana yli kaksikymmentätuhatta (>20 000) haavoittunutta.

Paikallaan pysyväkin armeija tuli kalliiksi. Riveissä oli nelisensataatuhatta (400 000) miestä. Vartiossa ei tietenkään seisty tyhjän tähden, mutta miehet olivat poissa tuotannosta aikana, jolloin pulaa oli kaikesta. Sitä paitsi armeijan kulutus ja investoinnit heijastuivat moninkertaisina kotirintaman elintasoon — alensivat sitä — koska kenttäarmeijan tarpeet ohittivat säännöllisesti kaikki siviilipytyet.

Siviilijohdon mielestä päämaja ei ottanut riittävästi huomioon sitä, että kokonaisuuden heikoin lenkki määrittää suorituskyvyn ja sietorajat. Asiasta oli neuvoteltu hallituksen ja ylipäällikön kesken hyökkäysvaiheen loputtua, kun kävi ilmi, että kampanjaluonteiseksi luultu sota jatkuisikin. Sodanjohdo teki tuolloin joitakin taktisia myönnytyksiä, mutta työvoimakysymys jäi hiertämään koko sodan ajaksi.

Aiheeseen palattiin helmikuun loppupuolella 1942 tasavallan presidentin luona pidetyissä valtiosuhteiden sisärenkaan neuvotteluissa. Ylipäällikkö piti kiinni kannastaan, että pitkät rintamat vaativat väkensä. Sukulaispojalleen hän valitti hallituksen painostaneen vapauttamaan rintamalta liikaa miehiä. Pitkin hampain hän kuitenkin suostui kotiuttamaan työvoimatarpeisiin kymmenen pataljoonaa ja joitakin erityisosajia. Samassa yhteydessä käytiin myös keskustelua mahdollisesta hyökkäyksestä Sorokkaan, mutta ainakin presidentin mielestä sisärenkaas päätti, ettei sinne ole syytä mennä — silläkin uhalla, että Saksan-suhteet huononisivat.

Mannerheim itsekin oli ehtinyt jo lähettää sanaa suoraan Hitlerille ilmoittamalla viestinviejälle kategorisessa muodossa: ”Minä en enää hyökkää!” Siitä huolimatta päämaja jatkoi jostain syystä operaatiovalmisteluja. Kuukauden kuluttua edellä mainitusta sisärenkaan neuvottelusta, ylipäällikkö kävi yhdessä päämajan operatiivisen osaston toimistopäällikkö, everstiluutnantti T. V. Viljasen kanssa esittelemässä Sorokkaan liittyviä suunnitelmia tasavallan presidentille.

Ryti lupasi harkita asiaa ja lähetti seuraavana päivän vastauksensa pitkässä kirjeessä Mannerheimille. Presidentti torjui operaatioajatuksenkin, koska onnistuessaan Saksan keväthyökkäys tekisi sen tarpeettomaksi. Päinvastaisessa tilanteessa Suomen asema vain kävisi tukalammaksi.

Suursaari työntyy esille

Suursaaren takaisinvaltaaminen oli alun perin saksalaisten toivomus. Saksan sotavoimia operaatio varsinaisesti olisi hyödyttänytkin — jos ja kun... Asetelmasta tuli sellainen, että Suursaaren operaatiosta kasvoi korvike kunnianhimoisemmalle ja laajakantoisemmalle Sorokan-retkelle. Suursaarellekin mentäessä saksalaiset olivat kuitenkin niin pakkasten kangistamia, ettei heistä ollut vastaamaan edes omaan huutoonsa.

Siinä kohtaa tilannetajuinen Mannerheim varmasti näki mahdollisuuden sekä näyttää Wehrmachtille että samalla näpäyttää saamatonta kanssasotijaa: Suomen sotavoima osaa ja kykenee eikä hänen tarvitse muodollisesti edes hyökätä. Suomen vanhan valtioalueen palauttaminen oli juridisesti vain puhdistustoimi. Sisäpoliittisesti sitä ei liioin tarvinnut selitellä, niin kuin syvemmälle Viaan isettäessä, jolloin olisi sotkeuduttu entistä tiukemmin Saksan ahdinkoon.

Suursaari-operaatiolla ylipäällikkö saattoi samalla osoittaa presidentille ja hallitukselle, ettei armeija ollut turhaan aseissa, vaan päinvastoin teki tulosta.

Asialla alkoi olla kiire. Kevään edistyessä ei olisi enää tarpeeksi pimeää yllätysiskulle ja hyökkäys piti tehdä jätse. Sulan veden operaatioon ei ollut sopivaa kalustoa eikä joukkoja.

Tavoitetaso nousee

Ylipäällikkö päätti todella panostaa operaatioon. Hän poimi sen johtoon — päämajan omista alkuperäisistä suunnitelmista poiketen — erikoismiehen, maineikkaan ”*taktisesti harkintakykyisen ja lujahermoisen*” kenraalimajuri A. O. Pajarin. Kun Mannerheim tavallaan alensi divisioonan komentajan rykmentin kokoisen osaston johtajaksi, hän samalla nosti hankkeen aivan uudelle ambitiotasolle.

Operaation erikoisluonne näyttäytyi muun muassa siinä, että sotatoimen johtaja sai käyttöönsä melkein kaikki pyytämänsä työkalut, runsaat apuneuvot ja vahvistukset. Tavallisestihan hyökkäyskäskyssä vain osoitetaan tavoite, johon komentajan on pyrittävä niillä joukoilla ja aseilla, joita hänellä kulloinkin sattuu olemaan.

Sodassa joko täytetään esimiehen käsky — tai hävitään. Mannerheim tiesi, että toisinaan sotapäälliköt etsivät vauhtia heille määrättyihin vaikeisiin erikoistehtäviin — tai lopullista ratkaisua — haettamalla itselleen kiväärin ja siirtymällä etulinjaan. Osaston komentaja ei mitenkään voinut hävitä kasvojaan menettämättä. Ylipäällikkö delegoi vastuun myös mahdollisesta epäonnistumisesta. Komentajasta tulisi joko sankari tai syntipukki. Suurstrategisesti tai valtakunnallisesti saarioperaatio oli kuitenkin vain merkityksetöntä pikkusotaa. Sen verisetkään roiskeet eivät olisi tahranneet Mikkelin puhtaita aseita.

Sota on julmaa monella tavalla!

Suursaari julkisuuden valokeilassa

Jatkosodassa osattiin jo mielialatyö. Suursaaren suunnitelmiin otettiin mukaan aineiston tuottaminen keskeisille tiedotusvälineille. Hyökkäys radioitiin. Hyökkäysselostuksen aloitti vänrikki L. H. von Willebrand ja hänen jälkeensä jatkoi filmillä nähtävä sotilasvirkamies P. J. Wiro. Vaikka von Willebrandin selostus oli enemmän tai vähemmän ”live” ei lähetys ollut suora: Yleisradio ei toiminut öisin. Yllätyshyökkäyksessä turvallisuussyyt olivat ajantasaisuutta, uutisarvoa painavampia. Aika- ja paikkatietoja ei kerrottu lehdissäkään, ennen kuin asema Suursaarella oli selvä.

Radioselostus lähetettiin pitkin epäsuoran tulen viestiyhteyksiä mereltä rannikolle ja sieltä edelleen puhelinverkossa Helsinkiin. Jossain vaiheessa selostus nauhoitettiin ja nauha ajettiin ulos ”nousevan päivän aikana”. Vänrikki von Willebrand kopioi kynällä selostuksensa nauhalta, joka luonnollisesti joutui pian jatkokäyttöön. Hän lähetti selostustekstin aikanaan operaation komentajalle, joka ei tietenkään ollut joutanut radion ääreen vielä siinä vaiheessa, jolloin ”ohjelma tuli ulos”.

Työkomennukselle Suursaarelle lähetettiin myös filmiryhmä. Sen tekemä katsaus saatiin esityskuntoon häkellyttävän nopeasti ottaen huomioon sen aikaiset välineet, yhteydet ja byrokratiakin. Katsaus lähti levitykseen viikossa.

Puolustusvoimain katsaus n:o 39 ”Suursaari meidän” on, niin sommittelultaan kuin tekniseltä toteutukseltaankin varsin vaatimaton tuote. Mikään tekele se ei kuitenkaan ole, vaan selvästikin mittatilaustyö, lajinmukainen ammattimiesten kooste, joka ei selitä tapahtunutta, vaan tehtävänsä mukaisesti kuvittaa. Katsauksella on enemmän väline- kuin uutisarvoa. Mikkelille Suursaari oli TÄRKEÄ TAPAUS isoilla kirjaimilla, niin tähdelliseksi katsottu, että tavanomaisesta poiketen, koko katsaus omistettiin yhdelle ainoalle teemalle.

Katsauksen musiikki on monessakin mielessä päälle liimattua. Aluksi kuultava Toivo Kuulan V. A. Koskenniemen runoon säveltämä *Nuijamiesten marssi* (Op. 28 n:o 4, 1912) ei ollenkaan liity katsauksen teemaan. Teoshan viittaa satojen vuosien takaiseen, aatelista yläluokkaa, valtiovaltaa ja sotarasitusta vastaan nousseeseen talonpoikaiskapinaan. Aasinsiltakaan ei vie Suursaarelle!

Katsauksen aloittaa hyvän sään vallitessa talletettu iskuosaston lähtövalmistelujen kuvaus. Filmille tarttui selvästikin annettujen ohjeiden mukaan, miten ”Ukko Ruunu” piti huolen ”poijistaan”. Lähtövalmistelujen kuvaamisessa ei liene näyteltyjä jaksoja. Joku pedantti voi tietysti huomauttaa, että heittimen kranaatteja ei varmasti kuljetettu irrallaan, mutta pitihän voimaa jotenkin näyttää kamerallekin.

Arvatenkin — filmimaailman tavan mukaan — yöllinen tulivalmistelu oli aito, vaikkei suuliekkien välkkeessä tuliasemasta mitään erottakaan. Aamuöistä hyökkäystä ei silloisilla laitteilla voitu muuten tallettaa.

Merelle raahatut kamerat käynnistettiin heti, kun huonon kelin surkeat valaistusolot sen sallivat. Kuvausolosuhteidenkaan takia filmillä ei tunnu tapahtuvan oikein mitään. Kuvat jäällä rykelminä seisoskelevista satureista ovat perin outoja, vaikka kehno sää lienee selityksenä niillekin. Myöhemmät ”hyvän sään” hyökkäyskohtaukset ovat suurimmalta osin ”näyteltyjä”. Harvakseltaan kuultava tehosteääni on varastosta otettua ja päälle liimailtua: esimerkiksi vierestä kuvattu heitin ei kertaakaan ”haukahda”.

Katsauksen niukka selostus on välttämätön. Mykästä katsauksesta ei katsoja saisi irti oikeastaan mitään. Topo Leistelän selostusteksti on omaa luokkaansa. Saadun tiedon mukaan teatterimies Leistelällä oli melko vapaat kädet tekstinteossa. Aika villejä puheenparsia hänen suustaan eri katsauksissa kuullaankin. Viholliskuvan värittäminen on tietenkin selvää, mutta kaidalla polulla ei filmissä pysytä omienkaan kohdalla. Kun Leistelä vakuuttaa, että suomalaiselle sotilaille ei tarvitse milloinkaan antaa lähtökäskyä kahta kertaa, hän puhuu vastoin parempaa tietoaan.

Hyökkäysvaiheessa kiusallisia kieltäytymisiä esiintyi ja ”häkkikin heilui”. Silti välikohtaukset olivat kokonaisuuden kannalta enemmänkin ikäviä kuin hälyttäviä. Yhtä kaikki ne nostivat korkeiden sotaherrojen niskavilloja. Armeijakunnan komentaja, kenraaliluutnantti Paavo Talvela merkitsi päiväkirjaansa mm. seuraavan: ”[Jääkärieversti, divisioonankomentaja Antero] Svensson ilmoitti, että joukot olivat väsyneitä ja 30—50 miestä oli karannut. — — — Niiden joukossa oli sellaisia, jotka olivat saaneet aikaisemmin anteeksi vastaavat syntinsä. Svensson sanoi, että hänen mittansa oli täysi. Hän menee huomenna — — — ja ammuttaa jokaisen kieltäytyjän. — — — Ilmoitin puolestani hyväksyväni hänen kantansa ja toimenpiteensä täydellisesti ja ottavani vastuun kannettavakseni. — — — Ellei tällaisiin toimenpiteisiin ryhdytä, voivat kieltäytyjäraukat, nuo kurjat pelkurit, pahentaa ja saattaa uhanalaiseksi taistelujoukkojen mielialan.”

Talvelan sotapäiväkirja 19. joulukuuta 1941

Suursaaren valtauksen jälkimaininkeja

Voitettuaan ja rannikolle palattuaan antoi, kenraalimajuri Pajari julkaista taisteluosasto P:n ”kiveen hakatun” päiväkäskyn. Siinä ylipäällikkö sai esivallalle kuuluvan osansa ja vaikeuksien voittaminen sekä komentajan oma panos ilmaistiin vaatimattomuutta etsien käänteisesti. Taistelupaikan kuvaus sai käskyssä lähes runollisen sävyn:

” — — — Retki yli Suomenlahden kymmenkilometrinen jääkenttien ja läpi luihin ja ytimiin tunkeutuvan sakean pyryilman, nousu kalliorantaiselle saarelle sekä hyökkäys yli upottavan lumen peittämien rotkojen kohti jyrkkiä, vihollistulta syökseviä rinteitä on ehkä ollut ainutlaatuista sotahistoriassamme. Ilman voimakasta taisteluhenkeä, ilman ehdotonta luottamusta johdon ja joukkojen välillä sekä lopuksi ilman eri aselajien ja taisteluvoiman eri osien välistä hyvää yhteistoimintaa ei retkellämme ilmeisesti olisi ollut riittäviä onnistumisen edellytyksiä. — — —”

Tst.Os. P:n komentaja, kenraalimajuri A. O. Pajarin päiväkäsky n:o 2/1942 30. maaliskuuta 1942:

Menestyneitä sotapäälliköitä on kautta historian palkittu, mutta vasta edellisenä syksynä kenraalikuntaan korotettu Pajari ei sillä kertaa voinut tulla ylennettäväksi eikä hänelle sopivaa uutta sijoitustakaan ollut näkyvillä. Mannerheim-ristikin Pajarilla oli jo. Siksi ylipäällikkö keksi antaa erikoismiehelleen erikoistehtävästä erikoispalkinnon. Hän järjesti Pajarille eräänlaisen triumfin Mikkeliissä, minne valtiojohdon sisärengas kokoontui neuvotteluihin. Paraatia Pajarille ei sentään pidetty, mutta kenraali sai itse todistaa suurenmoisesta voitostaan valtakunnan korkeimmille herroille.

Samalla päämaja saattoi yksin tein, ikään kuin huomaamatta, osoittaa siviilijohdolle, että kenttäarmeija on toimielias ja tulokuntoinen. Suursaaren voitto sopi enemmän kuin hyvin päämajan neuvotteluasemille, sillä Mikkelin tapaamisessa käytiin jatkokeskusteluja valtakunnan työvoimatilanteesta sekä armeijan ja kotirintaman tarpeiden yhteen sovittamisesta.

Ratkaisuun ei silläkään kertaa päästy, vaikka riitaan ja epäsopuun ei sentään päädytty. Roso suhteissa jäi kuitenkin tuntumaan. Presidentti Ryti piti tarjoamillaan illallisilla puheen, jossa hän muistutti Mikkelille, että kotirintamallakin tarvitaan ruokaa ja huomautti hyvin täsmällisesti:

”Sodan poliittiset päämäärät määrää hallitus — strategiset keinot [valitsee yli]päällikkö!”

TPR Risto Ryti 25.4. 1942

Kädestä syövä kenraali

Kun Pajari pääsi esiintymään triumfissaan, hän ei säästellyt sanojaan, vaan todisti tekemisistään vuolaasti, pitkään ja perusteellisesti. Ei kenraali kuitenkaan vain itseään kehunut. Vaikka hän oli 1930-luvulla suhtautunut sekä esimiehiinsä että esivaltaan yleensä korskean uhmamielisesti, oli Tampereen-lippujutun piiripäälliköstä kesyyntynyt vuosien saatossa ja sodan kovassa koulussa kiltisti kädestä syövä kenraali. Hän nimittäin sijoitti alustuksensa alkupäähän peittelemättömän mielistelevän huomionosoituksen eturivissä istuvalle marsalkalle. Vaikka kaikki kuulijat — sekä hallitusherrat että päämajan ylimmät upseerit — tiesivät, ettei Mannerheimilla ollut vuosikymmeniin ollut mitään tekemistä taisteluosasto P:n kokoisen taktisen yksikön operaatioiden kanssa, Pajari lipaisi:

”Itse Herra Ylipäällikkö osoitti mitä elävintä mielenkiintoa sotatointa kohtaan kiinnittäen erityisesti huomiota moneen hyvin oleelliseen kysymykseen. Hän perehtyi tarkoin vähitellen kypsyvään suunnitelmaani ja moniin sen toteuttamista koskeviin yksityiskohtiinkin antaen laajasta kokemuksestaan monta arvokasta neuvoa ja ohjetta minulle, jopa tuoden esille eräitä vallan uusiakin ajatuksia useiden edessä olevien vaikeuksien voittamiseksi.”

Kenraalimajuri A. O. Pajari päämajassa 25. huhtikuuta 1942

Suursaari valtauksen jälkeen

Katsauksen lopussa Suursaarelle luvataan palata toisella kertaa. Niin ei elokuvallisesti käynyt. Liioin ei saaren sotilaallinen asema muodostunut sellaiseksi kuin oli ehkä kuviteltu tai valtausoperaation toimeenpano ja siihen liittyvät jälkijärjestelytkin antoivat ymmärtää.

Saarelle jätettiin normaalimäärä vartioväkeä. Lisäksi sinne siirrettiin Suomeen tulleiden juutalaispakolaisten sijoituspaikka — kaiketikin pois saksalaisten silmistä. Asia tuli esille hallituksessa vuoden kuluttua valtauksesta, kun IKL:n edustajat tekivät välikysymyksen juutalaisten kansalaisoikeuksista. Sisäministeri Leo Ehrnrooth ei kertonut eduskunnalle antamassaan vastauksessa, missä asianosaisia pidettiin. Hän totesi vain:

”Juutalaispakolaisiin samoin kuin muihinkin pakolaisiin on sovellettava kansainvälisen oikeuden turvapaikkaoikeutta koskevia periaatteita. Mutta koska maamme on parhaillaan sodassa ja kun juutalaispakolaisten joukossa on maatamme kohtaan vihamielisiäkin aineksia, on hallitus sitä mieltä, että heitä on jatkuvasti pidettävä tehokkaan silmälläpidon alaisena. Toisaalta on katsottu, ettei heidän kohtelunsa tule olla ankarampaa kuin mitä maan turvallisuus ja muut asiaan vaikuttavat näkökohdat edellyttävät.”

Eduskunnan pöytäkirjat 16. huhtikuuta 1943

Vastauksessa ei liioin kerrottu, että hallitus piti pommituksille altista ulkosaarta turhan ankarana sijoituspaikkana ja siirrätti turvapaikanhakijat sisämaahan.

Isompaa julkisuutta ei aikanaan saanut — sattuneesta syystä — saksalaisten valloitusyrityskään syksyllä 1944.